

EESTIKEELNE VANARAAMAT VILJANDI MUUSEUMIS. SISSEVAADE LUGEMISVARASSE (1739–1865)

Ülle Laos, Eesti Rahvusraamatukogu vanembibliograaf

Asutamisest saadik on Viljandi Muuseum (VM) kujunenud Viljandi maakonna vanatrükise kogumise ja säilitamise keskuseks. Kohalikud raamatukogud tekkisid suhteliselt hilisel ajal ja piirdusid oma kogude komplekteerimisel kaasaegse raamatuga. Viljandi vanema ajaloo uurimisega, mis hõlmas ka vanatrükiste kogumist, hakkas intensiivsemalt tegelema 1929. a loodud Viljandi Kodu-uurimise Selts, mille suurimaks ettevõtmiseks oligi 1933. a muuseumi taastamine Viljandis. Samal aastal seltsi poolt avaldatud vanavara kogumise üleskutse leidis rahvas seas ulatuslikku vastukaja: vabatahtlikest entusiastidest, kes muuseumi usaldusliikmetena asusid vanavara kogumisele, moodustus peagi laialdane kogumisvõrgustik (Jürgen 1998, 50). Iga usaldusliige tegutses kindlaksmääratud kogumispiirkonnas ning tema poolt kogutud objektid märgiti usaldusliikme nimel olevasse korjeraamatusse. Kuigi kogumise pearõhk oli etnograafilistel esemetel, jõudis sel teel muuseumisse ka küllalt vanu ja haruldasi raamatuid. Muuseumi omandusse olid juba varem jõudnud suured vanaraamatuid sisaldavad kogud, nagu näiteks eelpool nimetatud Viljandi Kirjandusliku Seltsi kogu, Saksa kooli ning Liivimaa Maagümnaasiumi (suleti 1892. a venestuse surve) raamatukogud. Ostude ja annetuste kaudu lisandusid VMi raamatufondile ka kohalike bibliofiilide kogutud trükised – eelkõige Viljandi raamatukaupmehe ja kirjastaja Hans Leokese kogu ning osa luuletajast pedagoogi Friedrich Kuhlbari raamatukogust. Kohe pärast sõda, mil 1945. a EKP KK büroo otsusega piiritleti muuseumide uued kindlad tegevusalad, millest lähtuvalt ei tohtinud ka nende raamatukogud sisaldada midagi väljastpoolt oma ülesandeid, kandis VM oma trükiste ümbersuunamise või hävitamise näol korvamatut kahju (Lusmägi 2000, 7). Sellest hoolimata on VMi raamatufond ka praegu omataoliste seas üks arvestatavamaid.

18. sajandi suurimaks ja tähtsaimaks eestikeelseks väljaandeks võib pidada 1739. a piibli esitrükki, mis on ühtlasi VMi vanim eestikeelne raamat. Kahjuks puuduvad muuseumifondis paikneval trükisel esime-

Piibel 1739 (uue testamendi tiitel).

toorium, kes täielikult lõunaeesti murrete arvestamisest loobus. Kuna varasematest, erinevatel aegadel ja erinevatest murretest pärinevatest tõlkekatkenditest ei olnud võimalik korralikku Vana Testamendi tõlget saada, võeti aluseks heebreakeelne algtekst ja püüti jõuda võimalikult täpse põhjaeestikeelse vastavuseni. 1731. a moodustas Eestimaa konsistoorium komisjoni, kuhu peamise tõlkija ja töö korraldaja ning tollaegse vaieldamatu eesti keele autoriteedi Jüri pastori Anton Thor Helle kõrval kuulusid veel Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff, Tallinna toomkiriku pastor Albert Anton Vierorth ja Jõelähtme pastor Heinrich Christoph Wrede; korrektuuri luges Tallinna gümnaasiumi vanade keelte õpetaja Christoph Erdmann Bieck. Käsikiri sai valmis aastal 1736, kuid väljaandmine takerdus raha nappuse tõttu. Trükkimine sai viimaks siiski võimalikuks endise Liivimaa kuberner, taani päritolu

sed leheküljed. 2003. a raamat restaureeriti. Eksemplar on musterdatud dekooriga nahkköites, puukaante ning vasklukkumitega. Väljaanne vääril erilist tähelepanu nii oma sisu kui ka kujunduse tõttu. Täielik maakeelne piibel otsustati välja anda juba 1728. a. Esialgselt oli piibli koostamisel kavas kasutada ka Lõuna-Eesti kaastööliste abi, kuid erinevate murrete ühendamine ühtseks kirja-keeleks luhtus ning koostamisega hakkas tegelema üksnes Eestimaa konsis-

Maardu mõisaomaniku erukindral Hermann Jensen von Bohni suurema rahalise annetuse abil. Raamat trükiti Tallinnas Jacob Johann Köhleri trükikojas selleks eraldi tellitud tüüpidega, suures kvartformaadis. Tiitelleht trükiti must-punasega; raamatu erinevaid osasid kaunistavad neli puulõiketehnikas päisliistu. Viimased olid tellitud nimelt piibli jaoks ja neid kasutati veel ka 1773. ja 1835. aasta kordustrükides, mida võib samuti leida muuseumi raamatufondist. Vaselõikes frontispiss, mille graveeris C. H. Strenge joonistuse järgi itaalia päritolu vene kunstnik Philipp Mattarnovy, lasti trükkida Peterburi Teaduste Akadeemia trükikojas. Siseillustratsioonideks kasutati piibliainelisi barokseid vinjette. Kujunduselt peetakse piiblit kõige ilusamaks 18. sajandi eestikeelseks trükiseks (Eesti vanimad raamatud... 2000, 192). Piibliraamatu suur trükiarv ja lai levik soodustasid ühtse eesti kirjakeele kujunemist. Kuna lõunaestikeelne piibel puudus, pidid ka Lõuna-Eesti vaimulikud paratamatult hakkama kasutama põhjaeesti keelt, mistõttu viimane muutus laialt kasutatavaks kirjakeeleks. Ka laiemas plaanis oli 17. saj domineerinud lõunaestikeelne kirjandus jäänud 18. saj üsna vaeseks; lõunaestikeelsete raamatute väljaandja Riia linnatrükikoda oli sõja tõttu tugevalt kannatada saanud ning tegeles lätikeelse kirikukirjanduse väljaandmisega eelisjärjekorras. Kuigi raamatute trükkimine jätkus ka lõunaeesti keeles, ei suutnud viimane põhjaeesti keelele enam konkurentsi pakkuda.

Kõige laiemalt levinumateks vaimulikeks väljaanneteks olid kodu- ja kirikuraamatud. Pärast sõda uuesti ilmuma hakanud kirikukäsiraamat (1721) oli Rootsi võimu lõpul (1700–1702) ilmunud *Ma Kele Koddo-nink Kirko-Ramatu* ümbertöötatud variant, kuhu vastavalt pietismi õpetussuunale lisati uusi laule, samuti laiendati raamatus tunduvalt katekismuse osa. 18. saj algul oli põhjaestikeelse kirikukäsiraamatu kirjastamine läinud konsistooriumi kätte, mis oli aga Tallinna trükali privileegi rikkumine ja viis kaebuse esitamiseni viimase poolt. Kohtuprotsessi võitmise järel, alates 1770. aastast, hakkas trükikal käsiraamatut omal kulul välja andma. 1770. a Axel Heinrich Lindfors (nimeliselt veel Köhleri lese pärija) trükikojast ilmunud ning muuseumifondi rikastavad *Keik Ewangeliummid ning Epistlid* ja *Eesti Ma Rahwa Lühhikenne Palwe Ramat* kuuluvad 1771. a *Eesti-Ma Rahwa Koddo- ja Kirko-Ramatu* koondkõitesse. Palveraamatul on alates 1770. aastast uus tiitellehe illustratsioon. *Eesti-Ma Rahwa Koddo- ja Kirko-Ramatuid* leidub VMis veel aastatest 1793, 1821, 1823, 1834, 1840,

1848, 1856, 1859, 1861 ja 1866. Kirikukäsiraamat sisaldab traditsioonilisi osi: katekismust, evangeeliumeid ja epistleid ning laulu- ja palve- raamatut. Laululisasid levitati ka eraldi köidetena ja kasutati luterlike koguduste juures tegutsevate vennastekoguduse ringides. Kõigi kirikukäsiraamatute koondkõitesse kuulub M. Lutheri väike katekismus, mida on ka eraldi trükitud. *Õnsa Lutterusse Katekismusse Õppetus* on muuseumis olemas aastatest 1824 ja 1834, aastast 1794 pärineb *Õnsa Õppetaja Lutterusse Katekismusse Ramat*. Veelgi enam on ilmunud rohkete küsimise-kostusega katekismuse seletusi. Mahukaim neist on *Katekismusse Õpetusse Selletus*, mis sisaldab 593 küsimist-kostust. Sellest on 18. sajandist aastani 1850 ilmunud kokku 39 trükki (esitrükk 1718), millest on teada 27; VMis on kordustrükkid aastatest 1821, 1839, 1841, 1856, 1866. Kõigi tiitellehtedel on puulõikes Tallinna panoraam. Tallinna linna ja gümnaasiumi trükikoda andis välja kolme erineva nimetusega eestikeelset katekismust. 1792. aastal ilmunud *Katekismusse Lühhike Selletus* oli mahult nende seas väiksem ja sisaldas küsimuste ja vastuste vormis ristiusu õpetuse alused, kümme käsku ja meieisapalve. Katekismuse erinevaid trükke on märgitud linna ja gümnaasiumi trükikoja toodangu nimestikes, kuid vaid vähesed neist on säilinud (Eesti vanimad raamatud... 2000, 198). Eriti ohtralt, nii põhja- kui ka lõunaeesti keeles, on ilmunud lauluraamatuid, vanimad neist põhjaeestikeelne 1773. a *Eesti-Ma Rahwa Laulo-Ramat*, kordustrükkid aastatest 1793 ja 1834, ning 1809. a *Monned Waimolikkud Laulud*. Lõunaeestikeelseist võiks nimetada 160 laulu sisaldavat vennastekoguduse lauluraamatut *Waimolikkud laulud*, 1. osa 1794. a, kordustrükk 1823. a, raamatu teist osa aastast 1842 ning 1819. a ilmunud *Mönne Kauni Waimolikko Laulo*.

1780. a ilmus Riias Gottlob Christian Frölichi poolt väljaantud *Tarto-Ma Kele Kässi Ramat* seitsmenda kordustrükina. Raamatu kordustrükk on välja antud kokku 11 korral; VMi kogus leiduvad raamatu kordustrükkid aastatest 1848 ja 1865. Raamat ilmus esmakordselt 1690–91 Riias, kuningliku raamatutrükali J. G. Wilckeni trükikojas. Tartukeelse kirikukäsiraamatu tõlkisid esmakordselt B. G. Forseliuse uuendatud kirjaviisis pastorid isa ja poeg Andreas ja Adrian Virginus. Käsiraamatus trükitud laulud on hernhuutliku kallakuga. Käsiraamatu esiväljaande evangeeliumide ja epistlite osa (1691) ja katekismust (1690) kaunistasid 40 piibliteemalist puulõiget. *Tarto-Ma Kele Kässi Ramat* oli teadaolevalt esimene siseillustratsioonidega eestikeelne

raamat. Alates 1732. aastast on lisatud puulõikes frontispiss (Eesti vanimad raamatud... 2000, 177). Muuseumieksemplaridest on ilusaim 1865. a väljaanne: vasklukkumid, puukaaned, musterdatud dekooriga nahkköide; köite seljal kullaga trükitud pealkiri, kaantel pimetrukis ehisornamendiga ümbritsetud krutsifiksi kujutis ning marmortechnikas sinine plokilõige. Nagu eespool nimetatud, oli 17. saj tartu keel kirjasõnas väga elujõuline ja hakkas põhjaeesti keelele alla jääma alles pärast piibli ilmumist. Samuti oli sõjategevuse läbi hukkunud palju kirikuõpetajaid, kes olid peamisteks tõlkijateks ning trükisõna levitajateks.

1779. a jõudis esmakordselt trükki Järva-Jaani pastori Johann Christoph Pauckeri algatatud ja Eestimaa pastorite ühistööna valminud *Jutlusse Ramat*, mis oli ajastu üks soliidsemaid teoseid. Raamatu kordustrukü, ilmunud juba aastal 1791, võib leida ka muuseumi riiulilt. Põhiautoriks oli J. C. Paucker, temalt on kogumikus 25 jutlust. Seitse jutlust kirjutas Ambla pastor Anton Heinrich Lücke, kolm-neli jutlust Paide õpetaja David Gottlieb Glanström, Noarootsi õpetaja Jonas Carlblom, Rapla õpetaja Otto Wilhelm Eberhard, Haljala õpetaja Thomas Sabler ja Viru-Nigula õpetaja Friedrich Immanuel Arvelius. Paar jutlust on kogumikku kirjutanud Käina, Rakvere, Harju-Jaani, Juuru ja Kullamaa pastorid (Eesti vanimad raamatud... 2000, 195). 19. saj ilmusid kordustruküid veel seitsmel korral. VMis leidub kordustruküke ka aastatest 1812, 1848, 1858, 1863 ja 1867.

Välja anti ka mitmesuguseid piibliseletusi; muuseumifondis on üks huvipakkuvamaid 1848. a ilmunud Carl Eduard Anton Körberi tartumurdeline *Küllaleib*. Enamik ilmunud piibliseletusi oli pietistliku suunaga; levinuim neist saksa pietisti Johann Anastasius Freylinghauseni katekismuselaadne käsiraamat *Ordnung des Heils*, mille tõlkis pealkirja *Jummala Nou* all eesti keelde Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff. 1727. a esitruküst pole teadaolevalt ühtki eksemplari säilinud, kuid välja on antud kordustrukü nii 18. kui ka veel 19. sajandil. VMis leidub seitsmes kordustrukü aastast 1793.

Ajavahemikust 1819–1840 pärineb VMi fondis leiduvate raamatute seas kõige enam tõlkeid Järvamaa Peetri koguduse õpetajalt Carl Matthias ehk rahvapärasemalt Karel Maddis Henningult: *Kaks korda wiiskümmend kaks Piibli-luggemist, Käimissest Kristusse järrel, Luggemised pühha Apostlide teggudest, Ewes. 5, 14. Jutlusses ärraselletud, Kristus on meile öigusseks, Suur ärralunnastamise pääw, Pühhad Epistli-jutlused, Waimolik süddame- ja ello-pegel, Issand*

kutsub keiki, Pühhapäwade ning suurte Pühhade Epistli-jutlussed, Kolmekordne nõör. Paljud Henningu tõlgetest on mõeldud lastele, nagu *Risti-usso õppetud, Armastuse and lastele, kes waggaks ja õnsaks tahtwad sada, Palwe-ramatokene Lastele ning Wiis kõnnelemist lastega.* Tema moraliseeriv ja alandlikkust sisendav jutustus *Waene Mart* leidis aga tõlkija meelehärmiks väga vähe populaarsust (Liivaku 1995, 68).

1802. a lubas Paul I jälle asutada eratrükikodasid (tühistades oma 1797. a ukaasi), mille tulemusena trükikodade arv kohe oluliselt suurenes: oma trükikoja asutas Tallinnas 1802. a Hermann Heinrich Gressel, Pärnus 1809. a Gotthard Marquardt, 1814. a Tartus Johann Christian Schünemann. Sellega paranesid ka eestikeelsete ilmalike raamatute kirjastamise väljavaated. Samuti oli raamatu edasises arengus osa pärisorjuse kaotamisel Eestimaal 1816. a; talupoeg sai seaduslikke õigusi omavaks subjektiks, mistõttu uue liigina eesti raamatute hulgas kujunes välja juriidiline kirjandus. VMi kogust on näiteks tuua 2 nimetust: Riia Jakobi kiriku koguduse õpetaja Otto August Jannau 1850. a tõlgitud *Kirriko Seädusse Ramat* ning 1863. a ilmunud *Lihwlandi Talorahwa Säädüse-raamat: 13. Nov 1860 Kõigekõrgembalt kinnitetü,* mille tõlkis eesti keelde sel ajal veel ülikooli usuteaduskonnas õppiv J. Hurt. Oluliseks sai ka üldise koolivõrgu väljaarenemine maal ja selle kujunemine kaheastmeliseks: kihelkonnakool, kreiskool. Samuti oli hariduselu üheks olulisemaks sündmuseks ülikooli taasavamine 1802. a.

19. saj elavnes Uue Testamendi ja Piibli väljaandmine, seda trükiti nii Tallinnas kui ka Tartus. 19. saj esimesel poolel trükiti Uut Testamenti kokku üheksal korral. Alates 1815. aastast hoolitses Wastse Testamendi väljaandmise eest Tartu Piibliselts. Erilist äramärkimist väärrib 1848. a *Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament,* mida teadaolevalt leidub ainult VMis. Usukirjanduses püsis 19. saj esimesel poolel ikka veel kesksel kohal kirikukäsiraamat. *Eesti-Ma Koddaja Kirko-Ramatust* ilmus 22 muutmata trükki, alates aastast 1821 C. Dullo litograafias frontispissiga. M. Lutheri väikese katekismuse kõrval on ilmunud suurema mahuga katekismuse seletusi 48, evangeeliume-epistleid 20, lauluraamatuid 31, palveraamatuid 28. J. V. Jannseni *Sioni-Laulo-Kannel* 1845, kordustrükk 1848, sisaldab 333 laulu. Tartukeelne kirikukäsiraamat ilmus uuesti redigeerituna 1802–1803, 1816 ja 1848. Kirikukäsiraamatus ja eraldi ilmus tartukeelseid lauluraamatuid kokku 11, evangeeliume-epistleid 4, palveraamatuid 8 ja katekismusi 11 (Eestikeelne raamat... 2000, 17). Vaimulik kirjandus ei omanud 19. saj

eestikeelsete raamatute hulgas küll enam endist tähtsust, kuid selle väljaandmine jätkus pidevalt.

Vennastekoguduse lauluraamatuid ilmus 19. saj esimesel poolel 12, neist tartu keeles 9. Suurema lauluraamatu *Mönne wastse Waimolikko laulo*, VMis 2. tr aastast 1820, koostas Urvaste pastor Johann Christian Quandt noorem, Tartu hernhuutliku “rahvapiiskopi” Aleksander Raudialli abistamisel (Suits 1999, 78). Raamatu teise jao *Mönne Kauni Waimolikko laulo* 1819. a koostas J. H. Foerster J. Laalandi, G. J. Becki ja C. G. G. Masingu kaasabil (Eestikeelne raamat... 2000, 349). Esimene

jagu sisaldab 456, teine 551 laulu, kokku 1007 lauluga on see kõige suurema valikuga eestikeelne lauluraamat. Väiksem palve- ja lauluraamat *Palwe, eenpalwe nink Kittusse Laulo* ilmus 1810, kordustrukk 1816, 1820, 1848.

Vennastekoguduse põhjaeestikeelse lauluraamatu *Waimolikkud Laulud Jummalale meie Önnisteggia kitusseks* 1. ja 2. jagu ilmusid 1823 ja 1842. Jutlusekogumikke ilmus 14 ja üksikjutlusi 14, neist tartu keeles 3, piiblilugusid 20, neist tartu keeles 3, agendasid, rituaalide ning liturgia tekste ja usutunnistusi 9, neist tartu keeles 2, piibliletusi ja muid

Wastne Testament 1848.

usulisi arutelusid 100, neist tartu keeles 14, misjonisõnumeid 3, piibliseltside aruandeid 22, neist tartu keeles 5 ja kirikulugusid 8 (Eestikeelne raamat... 2000, 18). Enamik usuraamatute tõlkijaid ja autoreid olid uuspietistid või hernhuutlased, nende seas oli ka eestlasi. Näiteks Lõuna-Eesti õpetaja J. Schwelle, kellelt 1844. a pärineb *Wäekauba wisil Abbiellusse-Sundminne*, ja Berend Gildenmann, Jädivere seminari õpetaja, hilisem raamatuköitja, kelle tõlgitud teostest on VMis muuhulgas olemas 1845. a Pärnus väljaantud *Juttustamissed Jummal rigist Ma peäl*, mis oli ka esimene kirikulugu eesti keeles. Levinuimad raamatud Uue Testamendi kõrval olid 1849. a Ludwig August Immanuel Körberi tartukeelne *Piibli luggemisse*, *Wannast Testamentist kokkosäetu* ning Karl Johannes Masingu 1850. a põhjaeestikeelne *Piibli Luggude* 1. jagu. Illustratsioonide poolest on kõige silmapaistvam 1821 ilmunud Johann Hübneri *Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist*, mis on teine illustreeritud eestikeelne raamat üleüldse. Vaselõikes frontispissil on autori portree eestistatud allkirjaga *Juhhan Hübner*, tekstis eri lehtedel 29 piibliainelist puulõikepilti. Muuseumieksemplar on saanud lisaks ka eriti kauni köitekujunduse: musterdatud dekoor, punane nahkköide puukaante, kollase plokilõike ning vasklukkumitega.

18. saj lõpul alanud jutu- ja õpetuseraamatute ilmumine jätkus 19. saj alguses. Nii ilmus Karja pastori Friedrich Willem von Willmanni raamatu *Juttud ja tegud* (esitrükk 1782), kolmas trükk 1804. a uue tiitliga *Juttud ja Moistatussed*. VMi kogus leidub teose neljas, 1838. a ilmunud trükk. Jutukogu 1804. aastal trükitud kolmas väljaanne on Otto Reinhold von Holtzi poolt tallinna keelde pandud ja ümber töötatud. Välja on jäetud kolm Willmanni valmi ja lisatud neli uut juttu. Willmanni raamatu eeskujuks ja allikaks oli Gotthard Friedrich Stenderi lätikeelne raamat *Jaukas Pasakkas un Stahsti* (1766), mis omakorda tugines saksa kirjandusele. Kuigi Willmann ise oli pärit Lätist ja ei jõudnud eesti keelt kunagi grammatiliselt päris selgeks õppida, õppis ta tähelepanelikult saaremaalaste kõnepruuki tundma. Algselt sisaldas Willmanni raamat 54 valmi ja 35 juttu, millele lisandusid Anton Thor Helle grammatikast võetud mõistatused ja mesilasepidamise ning loomaravitsemise õpetused. Osa Willmanni jutte sai rahva hulgas niivõrd tuntuks, et neid on hiljem rahvajuttudena üles kirjutatud (Raamatu osa... 1935, 55). Suurt populaarsust põhjustas asjaolu, et teos oli huvitav ja rahvalik.

Keila praosti Otto Reinhold von Holtzi peeti heaks eesti keele tundjaks ja talle usaldati seaduste eesti keelde tõlkimine. Laiemalt tuntud on

O. R. v Holtz aga eelkõige oma 1817. a ilmunud ainsa ilukirjandusliku, enam kui 200-leheküljelise teosega *Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks*, mida võib leida ka VMi riuililt. Raamatu põhiosa moodustavad jutud, on ka 4 luuletust ja 35 mõistatust. Juttude tegevus toimub Eestis, palad on üldiselt sentimentaalse-pietistliku põhitooniga ja sisaldavad nõuandeid tervishoiu ja talupidamise alalt, tutvustavad maailma ja loodust ning ühtlasi õigustavad feodaalkorda. Jutus on enam manitsust ja moraali kui sündmustikku. Siiski avaldavad raamatus muljet looduskirjeldused, ainulaadsed tolleaegses eesti ilukirjanduses. Esimene algupärane eestikeelne juturaamat, Püha pastori, hilisema Kuressaare kooliringkonna inspektori Johann Wilhelm Ludwig v Luce *Sarema Jutto ramat*, ilmus algul kahes osas – 1807 ja 1812, koos 1843. a (VMi kogus). Teos sisaldab 43 lugemispala, mis toetuvad tähelepanekutele Lääne-Saaremaalt. Nendes kirjeldatakse nii pahelisi kui ka eeskujuks olevaid külainimesi. Lisatud on tervishoiu, põlluharimise ja aianduse nõuandeid. Oma jutud on Luce püüdnud võimalikult lihtsalt kirja panna. Tema asutas 1817. a Kuressaares esimese eesti kirjandusliku seltsi, *Ehstnische litterarische Gesellschaft*'i (Suits 1999, 94).

Juttude tõlkimine hakkas üha enam eestlaste kätte minema, tulid juurde uued tõlkijad: Pärnu kooliõpetaja Heinrich Gottlieb Lorenzonn ja Tartu kübarsepp Aleksander Umblia. Viimaselt ilmus 1841. a moraaliseeriv mõistujutt *Aboni üks karjapois*, kordustrükk 1845. Lisaks veel Pärnu kooliõpetaja Johann Friedrich Sommer alias Suve Jaan, Wilhelm Nedatz, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Johann Schwelle, Johann Voldemar Jannsen ja Berend Gildenmann. Pealkirja all *Sõbra-and* ilmusid 1825. a Johann Reinhold Masingu koostatud piiblilood ja laulud lastele. Lastele mõeldud vaimulikest teostest anti välja veel 1839. a *Armastuse and lastele* ja 1839. a *Palwe-ramatokene Lastele*. Õpetlikest raamatutest andis Karl Jordani 1840. aastal ilmunud *Lambrise-Ramat* praktilisi nõuandeid lambakasvatusest. Kõige levinumaks kujunes 1830. aastate ilmalikku laadi jutukirjanduses tõkeline sentimentaalne juturaamat, millest kõige suurema rühma moodustasid vaga ja ausa naise kannatuslood. Need väikeseformaadilised ja -mahulised raamatud läksid müügile brošeeritult pehmete trükikaantega ja odava hinnaga. Neid müütati laatadel, talurahvapoodides ja rändkaupmeeste vahendusel. Selline kirjandus oli lähedane rahvajutule; tegevusliin oli selge: head ja kurjad said kumbki oma teenitud tasu. Need raamatud

polnud muidugi väärtkirjandus, kuid laiendasid eesti ilukirjandusliku raamatu lugejaskonda; eriti kasvas naislugejate hulk. Juturaamatute peamiselt keskajast pärit sentimentaalsed süžeed jõudsid eesti lugejani saksa rahvaraamatute vahendusel, nagu W. Nedatzi 1843. aastal tõlgitud *Griseldis ja Markgraf Walter*, mille algallikaks oli 14. saj lõpust pärineva itaalia kirjaniku Giovanni Boccaccio teose *Dekameroni* viimane novell. 1850. a B. Gildenmannilt pärinev *Kannatlikko Helena luggu* on samuti lühendatud tõlge prantsuse algupäraga saksa rahvaraamatust *Die schöne Helene von Konstantinopel*. Saksa rahvaraamatu kaudu jõudsid Eestisse ka inglise kirjaniku D. Defoe 1719. a romaanina ilmunud *Robinsoni seiklused*, tõlge Pärnu kooliõpetajalt H. G. Lorenzonnilt: 1842. a *Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal*. Sama raamatu tõlke avaldas 1866. a ka G. Ellerberg. Tundeliste raamatute hulka kuuluvad Jõelähtme pastori Gustav Heinrich Schüdlöffeli tõlkes 1843 ilmunud *Peter Pung, kaewandaja poeg* ja J. Schwelle 1844. a *Wäekauba wisil Abbiellusse-Sundminne*. Tolleaegsete eesti päritoluga kirjameeste seas on Tallinna vene kreiskoolis hariduse omandanud J. Fr. Sommeril ainsana olnud lähemaid kokkupuuteid vene mõjudega. Kogu oma elu mitmetes linnades, s.h ka Viljandis, pikemat aega aga Pärnus elanud, algselt aga Rakvere kreiskoolis joonistus- ja vene keele õpetajana ametis olnud Sommeril ilmus 1843. a romantilise kallakuga jutustus *Luige Laus*. See räägib Rootsi ja Vene sõjalaevade vahel Tallinna lähel 1790. a peetud ristipäeva lahingust osa võtnud vahva soldati Luige Lause elust, keda kõik kui ennastsalgavat ja ohvrimeelset sõjasangarit ülistavad. Teos on olemuselt moraliseeriv ja keisrikoda ülistav, kuid stiililt kunstipärane.

1840. aastatel läks ilukirjandusliku raamatu tegemine peaaegu täielikult eestlastest autorite-tõlkijate kätte. Kuigi suurem osa ilmunud teostest olid ikka veel mugandatud tõlked saksa rahvaraamatust, ilmus ka kirjanduslukku läinud trükiseid. Faehlmanni ettepanekul tõlkis ja eestipärastas Kreutzwald Õpetatud Eesti Seltsile J. H. D. Zschokke karskusjutustuse *Die Branntweinpest*, mis ilmus 1840. a pealkirjaga *Wina-katk*. VMi eksemplaril puudub kahjuks küll Fr. L. Maydelli frontispiss, mis kujutab viinavaadil istuvat Surma tantsuhoos purjutajatele torupillilugu löömas. Raamatus kirjeldab Kreutzwald viinajoomise hävitavat mõju rahvaste ja üksikute inimeste suhtes ning soovib viina täielikku mahajätmist. Kuna esimese kainusseltsi asutas Põlva kirikhärra J. G. Schwartz just Kreutzwaldi õhutusel, on viimast nimetatud

ka Eesti varaseimaks karskusapostliks. Kreutzwaldi 1843. a trükivalgust näinud *Sippelgas* kujutab endast kogumikku nõuandeid lastekasvatuse, majapidamise ja tervishoiu alal ning muid vaimuharivaid jutte ja luuletusi. Noor Johann Voldemar Jannsen alustas oma kirjamehe-karjääri 1845. a saksa keelest tõlgitud vaimulike laulude kogu avaldamisega pealkirja all *Sioni Laulo-Kannel*, kordustrükk 1848. Jannseni koostatud lauluraamatusse olid kogutud saksa pietistlikud viisid, sõnad olid tõlgitud lugejale arusaadavalt ja rahvalikult ning raamat muutus kiiresti väga populaarseks.

Esimese aineõpiku *Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst* avaldas 1806. a Saaremaa pastor ja kirjamees Peter Heinrich von Frey, kes oli koos J. W. Lucega üks Kuressaare eesti kirjandusseltsi rajajaid. Raamat trükiti Grenziuse kulu ja kirjadega ning sisaldas eelkõige koduõppimiseks mõeldud nelja tehte õpetust koos enamasti argielust võetud näidetega: *Wilja ehk sola mödakse Wakka-Külmetto-ning Mattiga... Külmetto sisse mahhuwad Rias 9, ning Tallinas 12 topi. Mat on külmetto werendel. 2 wakka on Ria püt ehk tünder; Tallinas jälle 3 wakka. Õpetuse selgitused on ära toodud*

Arropiddamisse... tiitel.

koolmeistri ja õpilase vahelise dialoogina: *Oh sedda wäärt abbi, mis Diwision meile jälle teeb! ütlesid lapsed rõõmsa healega. Nüüd leia-me mitte ükspäinis keigesugguste murtud numbride ühhearrolissed nimmetajad; waid arwame ka hopis jõudsamal wisil kui enne kokko, mis mitmesugguste arro-murdmiste Summa on. – Küllab Teie, m. L. sate weel ennem abbi ja kasso tunda Diwisionist, (wastas Koolmeister, mele tulletades need Additions-Eksemplid, mis ollid murtud numbri-tega. Wata XVIII). Kui 19. saj esimesel kümnendil jõudis raamatute ilmumise arv aastas kümneni, siis 1840. aastatel ületas see 25 (Eesti raamat... 1978, 93).*

Raamatuköitmisel toimus suur muudatus: raamatud läksid müügile trükitud kaantega. Seetõttu sai tavaks, et kui raamatuid ümber köide-ti, kasutati kattepaberiks trükikaant. Eestikeelsetel raamatutel oli ena-masti kitsas värvimata vasikanahkne selg; üleni nahkkaaned püsisid ainult mõnel traditsioonilisel paksemal kirikuraamatutul nagu piibel, laulu-, kodu- ja kirikuraamat.

19. saj esimesel poolel ilmus kokku üle 800 raamatu. Kogu eesti-keelne raamatutoodang ulatus selleks ajaks veidi üle 1200 teose. Raamatunimetuste arv suurenes 1851. ja 1865. aastate võrdluses kahe-kordselt: kui 1851. a ilmus raamatuid 40 nimetust (enne seda vaid kümme kuni paarkümmend nimetust aastas), siis 1865. a oli nimetusi juba 81 (sealsamas, 88).

Pärast esimese eestikeelse aineõpiku väljaandmist pidi aega kuluma siiski veel enam kui pool sajandit, enne kui K. Körberi sulest ilmus esi-mene eestikeelne ajalooõpik *Mailma aiaramat*. VMi kogus on olemas nii raamatu 1860. a esiväljaanne kui ka juba 1864. a ilmunud kordus-trükk. Sajandi keskpaiku hakati välja andma juba õpikute seeriaid, et rahuldada järjest keerukamaks muutuva õppetöö vajadusi. Peaaegu ühel ajal ilmusid esmakordselt kaks samanimelist õpikute sarja; Tartus H. Laakmanni juures Põlva pastor J. G. Schwartzi toimetatud 7-jaoline *Koli-ramat* (1852–1861) ning Tallinnas Lindforsi pärijate juures osalt Eesti Raamatute Kirjastuskassa väljaandel trükitud ning Väandra pastori K. Körberi toimetatud 4-osaline *Koli-ramat* (1854). Tallinna õpikute hulka kuuluvad traditsioonilised *ABD-ramat*, *Lühhikenne õppetut* *wanna ja ue Testamenti ramatuttest* ja *Luggemissed*, *Wanna ja Ue Testamenti salmid*, *Arwamisse ehk rehkendamisse ramat*. Kõik raamatud peale viimase on ka K. Körberi enda koostatud. VMi kogusse on sellest komplektist jõudnud vaimuliku sisuga *Luggemissed*. Tartus trü-

kitud *Koli-ramat* on juba algkooli kõrgema astme, kihelkonnakooli täielik õpikute komplekt: 1. jagu J. G. Schwartzi *Lühikenne õppetusest kirjutamisest* (sisaldab ka ametlike kirjade, protokollide jne kirjutamise õpetuse) 1852, 2. tr 1860; 2. jagu F. R. Meyeri *Arwamisese ehk rehkendamise ramat* 1852, 2. tr 1860; 3. jagu E. F. Lossiuse *Õppetuse Jummalal lomadest, mis Ma peäl on* 1853, 2. tr 1860; 4. jagu F. R. Kreutzwaldi *Lühikenne õppetusest terwise hoidmisest* 1854, 2. tr 1860; 5. jagu M. G. Kautzmanni *Keograhwi, ehk õppetuse Ma-ilmal*

Mailma aiaramat – I ajalooõpik.

surusess ja Ma-ilmal madest 1854, 2. tr 1860; 6. jagu J. G. Schwartzi *Wisika, ehk õppetusest lodud asjade issewisidest ja wäggedest* 1855; 7. jagu J. G. Schwartzi *Sündinud asjade juttustaminne kahes osas: Essimenne pool* 1858, 2. tr 1864 ning *Teine pool* 1861, 2. tr 1864. Raamatud olid varustatud selgitavate jooniste ja puulõikepiltidega; kokku andis see juba tervikliku hariduse selleaegse alghariduse tasemel. 6. jagu oli ühtlasi ka esimeseks eestikeelseks füüsikaõpikuks. Abstraktsete mõistete eestikeelseks väljendamiseks oli paraku veel vähe sõnu ning puudus teaduslik terminoloogia, mistõttu ka esimesed kasutusele võetud

füüsika oskussõnad olid veidi iseäralikud, nagu näiteks: *tömbamisse-wäggi* (raskusjõud), *kinnipiddamisse-wäggi* (külgetõmbejõud), *taggasi-kargamisse-wäggi* (elastsus), *öhhu litsumisse wäggi* (õhurõhk), *ärrahingaminne* (aurumine), *taggasikargaw* (peegelduv), *kaswatamisse klaas* (suurendusklaas) jne. Need õpikud katsid täielikult kihelkonnakoolide vajadused (Lott & Möldre 2000, 18). Muuseumikogus on olemas sarja terviklik komplekt, enamik õpikuid lisaks mitmes eksemplaris ning ka kordustrukkidena.

Mahukaid saksa keele õpikuid koostas Riia eesti koguduse pastor O. A. v Jannau. Tema 1850. a avaldatud raamatust *Könnelemised sagge öppimisseks ma-rahwale, kes saksa-keelt ja saksa-rahwale, kes ma-keelt tahhab öppida* ilmus lühikese aja jooksul mitu kordustrukki: 1855, 1859 (VMi kogus), 1863. Ka hiljem on seda õpikut korduvalt välja antud. Jannault pärineb samuti muuseumifondis leiduv 1863. a *Lühhike Kramatika*, mis sarnaselt eelmisele sobib nii saksa kui ka eesti keele omandamiseks. Õpperaamatutest leidub kogus veel 1864. a Helme köstrilt ja õpetajalt A. Erlemannilt ilmunud ja eelkõige koolmeistrite tarbeks mõeldud *Musika öppetus : Üks nodi, laulmisse ja mängimisse selletusse ramat*, mis oli omasarnaste seas üks esimesi.

Jätkus ka mitmesuguste erinevate käsiraamatute väljaandmine. A. Umbliä (K. Körberi poolt üle vaadatud) tõlkes ilmus 1860 L. Klekampfi *Kärneri-ramat, kust sees iggamees woib öppida, kuidas temma omma aia seest woib sada keiksuggust tarwilist aiarohto, pu wilja ja pöösade marjad : Jure on pandud üks Aia-Kalender, ehk juhhataja, mis igga ku sees on tarwis aedas ettewötta; ja kuidas pahhad aia-lomad woib ärrahukkata*, 1862. a *Lamburi-Ramat küssimiste ja kostmistega Eesti-ma lamba-poistele öppetusseks ja juhhatamiseks walmistud, saksa-ma lamburist Johann Julius Charlé, kes siin Eestimaal Mäetaggo-möisas jo mitto aastad ellanud, ommas ammetis isse keik läbbikatsunud ja sellega öiete tuttawaks sanud*. Muhi köster ning koolmeister Carl Wilhelm Freundlich oli oma kirjanduslike huvide kõrval lisaks ka hoolikas aednik ning mesinik, ravitses talumeeste loomi jne. Tema koostatud on kaks praktilist raamatut; 1849. a ilmunud ja 1863. a kordustrukina välja antud *Pöllumehhe ait: Öppetakse Lojuste arstimist, messilaste piddamist, wilja seemne leutamist, ölle prulimist, sebi keetmist, seemne külwamist, kaapsta taimede kaswatamist ja lõppeotsas pöllend ja raiutud hawade parrandamist* ning 1864. a *Pöllumees ehk hea nõu põllo-ussi ärrakautamissest, kündmissest,*

äästamisest, külwamisest, seemne rehhe-teggust ja mõnda muud armsa ma-rahwale. Kirjandusloos on Freundlich tuntud siiski eelkõige keskpärase proosa- ning pisut parema värsikirjutajana.

1850.–1860. aastatel toimus tõus ka populaarteadusliku žanri alal. Peale arsti- ja kooliraamatute on olulisematest teostest kogus olemas F. R. Kreutzwaldi 1862. a ilmunud *Häda- ja Abi-raamatukene*, mis vastupidiselt tema teistele teostele (*Maa ja mere pildid*) jäi olulisema tähelepanuta; 1860. a ilmus K. Körberilt *Mailma aiaramat*; samuti nägi trükivalgust H. Nieländeri 1855. a ilmunud ajalooline ülevaade *Peter I., Wenne-riigi Keiser, kedda temma töö ja teggemise pärrast "suureks" hüiti*. Nieländer on katsetanud ka kohaliku ajaloo populariseerimisega, avaldades 1859. a raamatus *Nelli tullulikkud ning õppetlikkud juttud* kirjutise *Laiuse loss*. Kõrvuti välismaiste süžeedega ilmusid eesti rahvaraamatutesse ka kohalikud Liivimaaga seotud teemad; esimesena nende hulgast 1865. a ilmunud liigutav ning traagiline armastuslugu *Wagga neitsit Mai Roos : Tüttarlaste eeskue : Wägga halle luggo, mis süündind Turraides, Lättimaal, Koiwa jõe äres*. Raamatu allikaks on läti kirjaniku J. Dauge *Turaidas jumprava* (Turaida neitsi, 1856). Dauge omakorda kasutas Cammereri 1848. a saksakeelset *Die Jungfrau von Treiden* (Eestikeelne raamat... 1995, 85). Sentimentaalse romantiliste "tõsilugude" mõju kestis kuni sajandivahetuseni, mil arenes algupärane ajalooline jutustus ning muutus lugeja maitse. *Mai Roos* jäi ka sajandivahetusel populaarseks raamatuks, mida andsid välja koguni kolm kirjastajat. Tõsisemast kirjandusest võib reisikirjelduste hulka lugeda ka misjonär Tiismanni raamatu *Petlehem* 1865. a (2. tr VMs).

19. saj keskpäiku jätkus ilmaliku kirjavara suhete tihenemine kaas-aegse eluga; puudutati selliseid aktuaalseid küsimusi nagu usuvahe-tus, võitlus uue ja vana kirjaviisi vahel, saksastumine, Krimmi sõda jne. Lihtsakoeliselt kujutatud kaasaega puudutavad jutud ilmusid tihti brošüüridena, nagu A. Naberi *Maggus jut* 1855, kus jutustatakse eeskujulikust renditalust ja õnnelikust perekonnelust, ning 1852. a A. H. Willigerode *Karrometsa Ado kõnned ma-rahwale* II osa, kus räägitakse samuti kohalikest mõisaoludest ja koha päriseks ostmisest (Vinkel 1966, 238). Kunstiliselt peetakse neid katsetusi siiski väheväärtuslikeks. Põhiliselt säilitas ülekaalu veel tõlkeline juturaamat. Juurde tuli uusi kirjamehi ning süžeede esitus muutus üksikasjalikumaks. Proosa kõrval hakkas ilmuma ka luulet. 1850. aastate algul hakkasid kirjastajad välja andma juba omaette luuleraamatuid. Kõige ulatuslikum neist on 1852. a

ilmunud kösterkoolmeisteri ja raamatuköitja B. Gildenmanni antoloogia *Lillekesed* I osa, 2. tr 1864 (II osa 1866), mis sisaldab 43 luuletust; nende hulgas ka Masingu *Päts* ning A. H. Lücke ja J. G. Schwabe idüllilised värsid 18. saj lõpust. Suurem osa antoloogia lehekülgi on pühendatud esmakordselt trükitis ilmuvate Freundliche ja Suve Jaani luuletustele, mis moodustavad kogu kõige väärtuslikuma osa.

Luulekirjanduse edenemine oli osaliselt seotud ka esimeste ilmaliku koorilaulu arendamiskatsetega. 1860. aastatel hakkas ilmuma juba ilmalike laulude ja viiside kogumikke; tuntuim neist J. Jannseni *Eesti laulik. 125 uut laulo* 1861. a, 2. tr 1865. a, ja selle noodikõide *Eesti Lauliko wisiramat: 120 uut laulowisi*. Hoolimata loomingu madalast kirjanduslikust tasemest levis Jannseni laulik laialdaselt, kuna Laakmann andis sellest kolmel korral välja veel salatrükke. Koorilaulu-harrastajast Saaremaa Anseküla pastori Martin Körberi loomingu seevastu on rahvapärasem ega sarnane Jannseni kergekaaluliste saksapärase laenudega. Ulatuslikumalt on tema viisilooming ilmunud kogumikes *Laulud Sõrvemaal*. Muuseumifondis leidub nii selle raamatu esimene (1864. a) kui ka teine (1869. a) osa. M. Körberit, kes esimesena kasutas algupäraseid rahvaviise (Jannsen kasutas oma laulude meloodiateks teadupäraselt saksa viise) ning tõi ilmaliku koorilaulu kuulajate ette, on peetud ka üheks esimeseks ilmaliku koorilaulu viljelejaks. Ta oli ka tõenäoliselt esimese eesti ilmaliku laulu kontserdi (Anseküla segakoor) korraldaja 1862. a Kuressaare lossis. Järgmisel aastal toimus eelneva jätkuna Sõrves juba laulupidu, kus koos Anseküla kooriga esinesid veel kolme naabervalla koorid (Vinkel 1994, 85). M. Körberi luule paremik kuulub tänapäevalgi eesti elavasse kirjanduspärandisse; eriti tuntud on neist *Vaikne kena kohakene* ning *Mu isamaa armas*. Märkimisväärne on ka asjaolu, et koorilauluharrastajast pastor hakkas külakooliõpetajate ametissepanemisel nõudma koolmeistritelt musikaalseid võimeid, pannes rõhku lauluõpetusele (sealsamas, 50). Körberi loomingu sarnaste idülliliste laulude kogu on ka Karuse pastori Fr. W. Hasselblatti 1864. a trükivalgust näinud *Lääne lauliku laulud*, eriti kogumikku kuuluv luuletus *Oma keel*. Oma esimese värsikogu *Wastse laulo ja kannel* avaldas Viljandis kooliõpetaja ametit pidav Fr. Kuhlbars aastal 1863, ennetades nii Kreutzwaldi Viru lauliku laule kui ka Koidula luulet. Suuremat tähelepanu kogu siiski ei äratanud, seda ilmselt ka lõunaeesti keele tõttu: teos ilmus Sangaste murdes. Kuhlbars oli oma loomingu nagu Kreutzwaldki mõjutatud peamiselt saksa hilisromantikute luulest.

Muuseumi kogusse kuulub Kuhlbarsilt veel 1870. a ilmunud *Vanemuine ehk Neljakordne Laulu-Lõng*, mis sisaldab laule meeskoorile.

Ühiskondlikke vastuolusid peegeldab kirjutajaametit pidanud Juhan Weitzenbergi looming, tema lühikesed lugulaulud, millest üks, *Wana hopmanni Nutu-Laul Mõisawalitsust käest ära andes. Jüripäewal 1861*, ilmus 1864, sest pidi oma terava sisu tõttu kolm aastat ilmu-
misluba ootama. Lugu põhineb tõsielulisel juhtumisel Alatskivi mõisa opmani Sihwzowi ametist lahtilaskmisel pealkirjas nimetatud ajal. Weitzenberg oli viimasega hulk aega koos töötanud ning teravdas tugevalt iseloomulikke karakterijooni. Peale vana opmani on ta loonud veel teisigi värssportreid (Eesti kirjanduse... 1966, 169). Luuletaja värssid on vormilt väga lähedased lõppriimilisele rahvalaulule, mis koos sobiva sisuga tingis nende äärmiselt laia leviku; neid on üle kogu Eesti lauldud ja rahvalauludena üles kirjutatud.

Kreutzwaldilt ilmus 1850. aastatel luuletusi suhteliselt vähe ning enamik tema luulest ei olnud algupärane, vaid toetus väliskirjanduslikele eeskujudele. VMi kogus võib temalt leida üsna mitu raamatut, 1851. a nägi trükivalgust tema saksa luuletaja G. A. Bürgeri järgi tõlgitud romantilis-sünge ballaad *Lenora*. Puhkenud Krimmi sõja motiividel loodud poemi *Sõda* kirjutas Kreutzwald 1854. a regivärsivormis (nagu oma äsjaalminud Alg-Kalevipojagi). Nimetatud teose tiitellehel ja tekstis nimetas autor end esmakordselt vanaks Viru laulikuks (sealsamas, 97). Ilmselt sai poem rahva seas hea vastuvõtu osaliseks, sest seitsme aasta pärast avaldas kirjastaja Laakmann sellest (autori teadmata) veel teise trüki. 1861. a ilmus Kreutzwaldi värsikogu *Angervaksad*, milles ainus algupärane Schilleri ning Goethe luuletuste tõlgete kõrval on *Viru laulik*, mis harmoniseerub mõlema saksa luuletaja loominguliste taotlustega. Peamiselt ongi Kreutzwald eeskujuks võtnud saksa romantismi esindajaid, kelle luule vastas tema enda elutunnetusele ja meeoludele. 1865. a ilmus Kreutzwaldi senise luuletegevuse kokkuvõttena *Viru lauliku laulud*, mis sisaldas varem eriväljaannetes, rahvaraamatutes ja kalendrites ilmunud värssse, aga ka ohtralt uusi luuletusi. Viimaste hulgas on jällegi ülekaalus otsesed tõlked ning nende ainetel või eeskujudel kirjutatud luuletused. Sellest hoolimata on luuleraamat tervikuna Kreutzwaldi-pärane ning seda on peetud eesti kirjanduse esimeseks kunstiväärtuslikuks värsikoguks. 1861. a ilmunud *Sipelga* II osas on autor avaldanud kaks olustikulist luuletust väljarändamise vastu (*Väljarändajatele, Üks laul kullamaalt*), milles väljendab

muret tundmatutesse paikadesse siirdujate edasise käekäigu pärast. Vastavalt Laakmanni soovile pakkuda rahvale midagi ajaloolist koostas Kreutzwald saksakeelse allika põhjal 1851. a ristosõdade populaarse ülevaate *Risti-sõitjad*, kus ei jää käsitlemata ka ristosõdijate julmus võidetud "paganate" kallal, samuti türgi valitseja Saladini teistsugune suhtumine vallutatud Jeruusalemma linnasse ja kristlastesse.

Rahvaluule vastu on Kreutzwaldi huvi olnud püsiv kooliaegadest alates. Tema oli üks esimesi, kes pöördus avalikkuse poole palvega, et laiemalt kogutaks rahvapärimusi. *Eesti rahva Ennemuistsete juttude* esimene jagu (1860) trükiti Tallinnas Lindforsi pärijate trükikojas ning sisaldas ka puulõikes siseillustratsioone; teine (1864) ning kolmas (1865) osa ilmusid seevastu jällegi Laakmanni trükikojas Tartus. Illustreeritud olid üksnes kaaned, kusjuures mõlemal osal ühtmoodi. Põhjuseks oli Lindforsi pärijate suurenenud töökoormus (Revalsche Zeitung'i ilmuma hakkamine), mistõttu järgmiste osade trükkimine viibis. Kannatuse kaotanud Kreutzwald otsustas pöörduda oma endise väljaandja poole Tartus, kuid nii osa käsikirjast kui puulõikes illustratsioonid olid kaotsi läinud, milles Tallinna kirjastaja süüdistas kohalt lahkunud trükkalit. 1964. a ilmus ühe kolleksionääri vahendusel siiski välja 3. osas sisalduva jutu Loppi ja Lappi Lindforsi pärijate trükikojale kuulunud puulõike trükipakk, mille vahendusel sai võimalikuks illustratsioonile pilku heita. Muidugi pole ka võimatu, et segaduse põhjuseks oli püüe viivitada tellimuse üleminekut konkurendi kätte. Seepärast pole nii esimese kui ka teise vihiku esi- ja tagakaanel leiduvad ühised puulõiked valmistatud mitte ennemuistsete juttude ainetel, vaid pärinevad muudest teostest. Kolmanda vihiku esikaane puulõige kujutab kaljumaastikku, tagakaanel toodu aga kolme meest laua ääres vestlemas; mõlema autoriks on H. Schmidt (Treumann 1977, 125). VMi fondis on olemas juttude viimati nimetatud osa. Esimeses vihikus kasutatud puulõiked on tõenäoliselt F. R. Russowi looming, kelle vahenduse läbi Kreutzwald Lindforsi pärijate trükikoja poole pöördus. Kuna Russowil ei õnnestunud lõpuni toimetada ennemuistsete juttude illustreeritud editsiooni, millega ta alustas, nurjus sellega eesti raamatuloos üks esimesi eestiaineliste illustratsioonide loomise katseid. 1866. a lõpus Soomes trükitud tervikteos avaldati üldse ilma illustratsioonideta. Alles 1951. aastal, 91 aastat pärast esimese vihiku ilmumist, jõudis lugejateni G. Reindorffi esinduslikult illustreeritud ennemuistsete juttude väljaanne. Kreutzwald pidas silmas siiski eelkõige käsikirja ilmumist ning pidas illustratsioone

teisejärguliseks, märkides ühtlasi, et nende puudumine teeb raamatu hinda rahvale kättesaadavamaks (sealsamas, 126).

Lugejaskonnas hakkas tekkima huvi rahvaloomingu, eriti juttude vastu. Kreutzwaldi algatus *Eesti rahva ennemuistsete juttude* näol leidis endale hulgaliselt järeletegijaid. Eelkõige pakuti siiski tõlgitud muinasjutuvihikuid. Menukaks kujunes 1862. a vendade Grimmide muinasjuttude põhjal ilmunud Viljandi kihelkonnakooli juhataja Mats Kirseli *Wiis kentsakat ennemuistset juttu*, millest anti juba järgmisel aastal välja korduustrükk. M. Kirseli raamatuid loeti omal ajal suure huviga. Nimetatud autoril öeldi ka asjatundjate poolt keeleliselt vähem puudusi esinevat kui teistel (Vinkel 1966, 291). 1862. a Kirseli tõlkes ilmunud *Kannatlikko Hirlanda luggu*, millega autor esmakordselt kirjandusse tuli, oli lugejale vastuvõetavam kui selle esimene, 1844. a ilmunud versioon (sealsamas, 186). Õnnetu Hirlanda lugu oli XIX saj II poolel Jenoveva eluloo järel populaarsuselt teine juturaamat. Kirseli 1864. a ilmunud jutte ja valme sisaldav *Maggusad Pähkleterrakessed* paistab nagu teisedki autori raamatud tolle aja lugemismaterjali hulgas välja oma elava humoristliku sõnastuse poolest. Kuna Kirselil ilmselt eeldused algupäraste kirjatööde loomiseks puudusid, järgis ta tolleaegset jutukirjanduse traditsiooni, mis seisnes saksa rahvakirjanike teoste ümbertöötamises eesti lugejate jaoks (Vinkel 1970, 122). Saksa rahvajutu kõrval jõudsid repertuaari ka araabia ained ja kunstmuinasjutud. G. Ellerberg on oma kolmeosalises raamatus *Ma-rahwa Wanna Juttomees* kasutanud *Tuhande ühe öö* kogumikku kuuluvaid lugusid. VMis leidub selle 1865. a ilmunud II jagu. II ja III jaos on ülekaalus saksa moraliiserivad lugemispalad. Kogutud rahvajutte ilmus samuti K. Körberilt: 1863. a *Wanna aia juttud, Saremaalt ja Länemaalt kokko-korjatud*.

Küllalt populaarseteks jäid veel pikaks ajaks liigutavad lood kaugest ja võõrast minevikust tundmatute maade ja seiklustega. Jakob Jobso (hiljem Livenstroem), Rõika klaasivabriku koolmeister, andis 1855 välja saksa kirjaniku Chr. v Schmidt'i järgi tõlgitud röövlimotiividel *Kuida Krahw Hindrik Eihkelwels Jummala tundmisele sai*, 2. tr 1861. a. Veel üks Chr. v Schmidt'i raamat, keskaegsete aadlike vahelise vaenu teemal kirjutatud jutustus *Osteier* jõudis lugejateni 1851. a Tartu kübarmeistri A. Umblia raamatu *Lihhawete munnad* vahendusel. Kõrvuti edusammudega rahvusliku kirjanduse arengus jätkus pidev tõkelise lektüüri avaldamine, mille hulgas võib leida ka juba tuttavat pietistlikku materjali. 1850. aastate teisel poolel ja 1860. algul tegutses rahvaraamatute

loomise alal laiemalt ka Kolga-Jaani köster ja kihelkonnaõpetaja Franz Heinrich Willberg. Osa vahendatavast materjalist on moraliseeriva sisuga, nagu 1865. a ilmunud Chr. Scriveri *Önsa mehhe Kotthold Skriweri tähhelepannemissed*, osa tema tõlkeid on aga tõsisema kirjandusliku väärtusega, käsitledes ajaloolisi teemasid. Peamiseks allikaks on seejuures G. Nieritz; 1858. a ilmus üks populaarsemaid, 13. saj nn laste ristsõjast jutustav *Linno sullud ehk pois Rene*, 1860 Willbergi kõige enam tuntud jutt, Napoleoni 1812. a Venemaa-sõjakäigust pajatav *August Wuns, weike trummimees ehk hea poeg*. Äramärkimist väärib ka 1862. a ilmunud Oliver Goldsmithi (jällegi G. Nieritz'i järgi) *Öppetaja abbi Ingrandi-maal ehk Jummal ellab alles!*, kus kritiseeritakse muuhulgas rahaahnet kõrgemat vaimulikku. VMi kogus leidub tema tõlgetest veel aastast 1865 *Jöulo-öijed ehk mönned lühhihikessed juttustamissed* ning *Waene sant Jakob; Jöulu öese* 1857. Ka Haapsalu kirjamehelt ning raamatuköitjalt G. Ellerbergilt pärineb usulise sisuga kirjandust: *Wagga-Laste Salmi-Ramat [I]* 1862, *Perre-rahwa Palwe-ramat* 1861.

Populaarsemateks osutusid siiski mitmekülgsema elukujutusega jutustused, kusjuures domineerivaks jäi ajalooline temaatika. Laenuallikate hulgast paistsidki eriti välja saksa rahva- ja noorsookirjaniku Gustav Nieritz'i teosed, kes koostas kokku rohkem kui 100 peamiselt ajaloolisi aineid käsitlevat köidet (Vinkel 1966, 267). 1860. aastate algul vahendas tõlkelist kirjandust Vändra klaasivabriku kirjutaja Karl Rosenbach, kelle jutustused kirjeldavad enamasti kõrgemast seisusest laste ja noorte erakordseid elujuhtumisi. Nii jutustab näiteks 1863. a ilmunud *Krahw Wlorentin Praunstein ehk Mustlasse-Prido* päranduseihkajate poolt mustlaste kätte antud krahvipoja seiklustest. Seevastu samal aastal trükivalgust näinud vagast inglise habemeajajast pajatav jutt *Wilhelm Kind* rõhutab eelkõige usulist moraali. Enim tõlgitud kirjanike hulka kuulub nii Eesti piires tervikuna kui ka VMi kogu löikes saksa kirjanik Christoph von Schmidt, kelle teoseid muuseumi kogudes leidub käsitletavas ajavahemikus 5: peale eelpool mainitud *Lihhawete munnad'e* ning *Krahw Hindrik'u* veel 1860. a *Pühha Joulo laupäwa õhto, ehk waene laps Anton*, 1862. a *Kannatlikko Hirlanda luggu* ning 1864. a *Üks Tallekenne*. Saksa kirjanik Gustav Nieritz'ilt peale eeltoodud *Öppetaja abbi* ning *August Wuns'i* veel 1855. a *Warrusse auk ja need ead õppetussed*. Tõlkijateks A. Umblija, F. Willberg, J. Livenstroem, M. Kirsell. A. Umblija tõlgitud on ka 1860. a L. Klekampfi *Kärneri-ramat*. Vaimulikku kirjandust tõlkisid ka pietistlik Jaani pastor

Friedrich Christian Hoffmann – 1863. a G. H. Loskiel 'i *Sioni meetilgad ehk Süddame toidus* – ning vennastekoguduse hoolekandja C. Kersten – 1862 G. C. Riegeri *Jummala Tõe-Tunnistussed*. Kerstenilt on vana- raamatufondi jõudnud ka varem ilmunud usulist kirjandust, nagu 1852 *Taewa Man ello tee peäl*, 1846 *Iggapäwane Usso-toidus*. Viimati mainitud teose muuseumieksemplar on eriti kaunis kullatud plokilõikega iluköide. *Wiiskümmend kaks Piibli Luggu* on 1860 saksa keelest tõlkinud Georg Gustav Theol.

Üks rahva hulgas populaarsemaid kirjamehi oli Väandra Körber ehk pastor Karl Eduard Anton Körber, kes oli tegev ÕESI sekretärina ja avaldas ligi 50 ekspressiivses stiilis raamatut eri aladel (ka saksa keeles). Peale eelpool mainitud *Mailma aiaramatu* ning *Koli-ramatute* on temalt ilmunud ning muuseumi kogusse jõudnud veel 1851 *Lomisse ramat*, mis sisaldab lühijutte loodusest; *Pähkle ramat*, 2. tr 1863; valmide ja lühijuttudega *Wanna aia juttud*. Vaimuliku kirjanduse hulgast: *Pühhapäwa hingeramat* 1851, 1858 *Tui-ramat*, 1859 *Salmi-ramat*, 1862 *Tekäia-Ramat*, 1865 *Jesusse elloramat*, *luggejalaste walmistamiseks*. Vaimulikku kirjandust avaldas ka kolmas vend Körberite seast: 1860. a ilmus *Piibli luggemisse*, *Wannast Testamendist kokkosäetu* 4. tr Rõngu pastorilt Ludwig August Immanuelilt. Usulisi raamatuid andis välja ka Kambja pastor Carl Jakob Eduard Hasselblatt: 1863 *Mene, mene, tekel*, 1864 *Kolm risti Kolgata mäel*, 1865 *Kirsto pannemisse ramat*. Th. D. Lutheri tütarlaste vaestekooli õpetajalt ning *Missionilehe* toimetajalt J. Diesfeldilt on VMi kogus olemas 1857. a ilmunud *Pühha Abiello-Ramat 'u* nii I kui ka II osa, kus antakse kristlikku juhatust abiellumise, lastekasvatuse ning majapidamise alal.

Jätkus traditsiooniliste kirikuraamatute pidev väljaandmine erinevates trükikodades. Kuigi Uut Testamenti ilmus arvukalt, kuulub VMi kogusse vaid kaks raamatut, mis anti välja *Neijorki linna Amerika ma Piibli seltsi* poolt 1852 ning 1857 ja trükiti Helsingis *Some ma Kirja seltsi* trükikojas. Testamendi kõrval on esindatud veel 1854. a *Piibel, Jutlusse ramat* 1858, 1863 ning hulgaliselt erinevaid katekismuseid ning katekismuse seletusi, piibli seletusi jt vaimuliku sisuga raamatuid. Seda tehti ilmselt ka õigeusu propageerimise (mille varjus toimis venestamispoliitika) vastu, nagu näiteks Pärnu pastor E. W. Schulzi 1854. a *Lühhikesed küssimised ja kostmissed Lutterusse Katekismusse sannade moistmisseks*. Trükisõnaga järgnes manitsusi ka vastaspoolelt; sealhulgas 1865. a *Wenne-Ma Koggodus ehk Kirrik on Öige Risti*

usso Koggodus ning 1860. aastatel ilmunud peapiiskop Platoni kirjad, millest kogus olemas *Ria ja Miitawi Ülema-Piiskopi Platoni kolmas maenitsuse kirri Maa- ja Lätti rahwale, kes on Lihwlandi, Eestlände ja Kura maal Öige ristiuskus eitnud*. Sellest hoolimata sai 1865. aastast alguse paarkümmend aastat kestev õigeusust loobumine ja luteri kiriku rüppe naasmine. Lindforsi pärijad jätkasid *Eesti Ma rahwa Koddo- ja Kirriko-Ramat'* u väljaandmist. Laakmann andis endiselt välja *Tartoma-kele Kässiramat'* ut (1853, 1865) ja *Tartoma-kele Laulo-Ramat'* ut (1853, 1859).

1850. ning 1860. aastatel jätkus J. V. Jannseni *Sioni-Laulo-Kannelde* (Saksa teoloogi F. R. Krummacheri Zionsharfe tõlge) avaldamine, mis paistis omaaegse vaimuliku kirjanduse hulgast silma ladusa tõlke poolest ning osutus majanduslikus mõttes noorele köster-koolmeistrile üsna tulusaks; 1845. a esikteosele järgnesid 1855. a 2. tr ja 1863. a 3. tr suurtes tiraažides. Teose head läbimüüki kasutades andis Jannsen välja veel kaks osa, mis ilmusid mitmes trükis: 1853 *Teine Sioni-Laulo-Kannel ehk 315 uut waimolikko laulo* (1856 2. tr) ning 1860 *Kolmas Sioni-Laulo-Kannel ehk 355 uut waimolikko laulo* (1863 2. tr, 1864 3. tr). Kõik kolm osa kokku sisaldavad 1003 laulu. Tegemist polnud mitte kirikulauluraamatuga, vaid nagu autor eessõnas märgib, et laulud "... wendadega kous olles iggal aial ja iggas kohtas laulda sündwad" (Eesti kirjanduse... 1966, 130). 1859 ilmus ka *Sioni-Ohwri Altar: Lauarahwa Laulud ja Palwed, essimmenne jaggo*. Jannsen tõlkis-mugandas enam kui 200 juttu, avaldades neid peamiselt jätkväljaannetes. Väga hea keelekasutuse ning olustiku leidliku kombineerimise tõttu olid tema jutud lugejate poolt kõrgelt hinnatud. 1853 ilmus J. V. Jannseni *Laupäwa-öhtune Küllalinne*, mille algusosas jutustab Jannsen ka antiikrahvaste usundist ja jumalatest (muidugi sündsas kommentaari-ega ebajumalakummardamisest). Jannseni koorilaulu harrastuse käigus tekkis ka vajadus eestikeelse repertuaari järele, millest kasvas 1860. a välja juba eelpool nimetatud *Eesti laulik*. 1865. a asutati Jannseni eestvedamisel meestelauluselts Vanemuine, mis kujunes ka arutelukeskuseks populaarteaduslikel, rahvuspoliitilistel ja kirjanduslikel teemadel. Enamik Jannseni juttudest ilmus algul tema poolt toimetatud 1857. a Pärnu trükkali Bormi asutatud Perno Postimehe, hiljem (1863) tema enda Eesti Postimehe lehekülgedel Tartus. Kirjandusmaailmas alustas 1860. aastate algul oma teed ka J. V. Jannseni vanem tütar Lydia Emilie Florentine ehk hilisema kirjanikunimega Lydia Koidula, kes oli lõpeta-

nud Pärnu saksakeelse kõrgema tütarlastekooli ning sooritanud Tartu Ülikoolis koduõpetajaeksami. Lydia Jannseni esimese raamatuna ilmus 1863. aastal isa soovil tõlgitud ja mugandatud jutustus *Ojamölder ja tema minnia*.

Rahvusliku liikumise ajastul suurenes oluliselt jutukirjanduse üldmaht, avarustus ainevaldkond ja temaatika. Algupäraseid jutte ilmus siiski vähe: avaldati tõlkeid, enamasti tõlkemugandusi või siis alusteoste vabalt tehtud ümberütlemissi. Ilmalik raamat muutus igapäevaelu koostisosaks; õpikud, käsiraamatud, juriidiline, ajaviite-, populaarteaduslik ning ilukirjandus kogusid üha rohkem populaarsust. Siiski oli ka usu- raamatutel üle Eesti hea minek: ainuüksi Mihkli kihelkonnas müüs õpetaja 1863. a 140 piiblit ja 340 Uut Testamenti (Liivaku 1995, 97). Ka VMi kogusse kuuluvatest teostest võib enamikku pidada vaimulikuks kirjavaraks.

Raamatuid püüti kirjastada võimalikult väikeste kuludega, vahest liigagi odavalt, mille all kannatas tihti nende välimus ja kvaliteet, nii et Jannsen kirjutas 1861. a raamatute kohta, et need: "Lou järrele kül pool sadda tükki, aga surusse polest mahhub surem hulk neist pea westi tasko ja kannab ramato nimme, nago widikas kalla nimme" (sealsamas, 96). Seoses raamatutoodangu kasvu ja raamatuturu laienemisega tekkis vajadus tõmmata ostjate tähelepanu pakutavatele teostele. Lisaks kaante kaunistamisele ehisraami ning vinjettidega kasutati ka siseillustratsioone; enamasti küll Saksamaalt laenatud stereotüüpe, kuna originaalillustratsioonid oleksid teinud raamatu kalliks ja raskendanud see- ga tema müüki. Huvitavamatest illustratsioonidest VMi kogu raamatutes võiks nimetada Tartus Laakmanni juures 1855. a väljaantud W. C. Nieländeri *Peter I A. Daugelli puulõikes fronti* ning C. A. Schultzi värvilist kivitrükis fronti. 1861. a ilmus W. A. Hanseni *Missioni-Tö Tamuli rahva seas India maal*, mis trükiti Tartus E. J. Karowi juures, kes samal aastal oli litograaf C. A. Schultzilt ostnud viimase trükikoja.

Lõunaeestikeelsete väljaannete arv ajapikku aina vähenes. Üheks veendunuimaks uue kirjaviisi eest võitlejaks oli F. R. Kreutzwald, kes aitas selle levimisele oluliselt kaasa oma *Kalevipoja* väljaandmisega. 1864. a Õpetatud Eesti Seltsi poolt Tartus väljaantud grammatika- raamat kallutas aga kaalukaasi lõplikult uue kirjaviisi kasuks, ehkki ka Tartu murdes kirjasõna oli visa kaduma ning jäi veel küllalt pikaks ajaks kasutusele. 1860. aastatel toimus rahvuslik ärkamine, mis tugines majandusliku iseseisvumise tunnetamisele, rahvuse eneseleidmisele,

oma rahvusest haritlaskonna kujunemisele, ühise kirjakeele olemasolule ja eestikeelse trükisõna laiemale levikule (Eesti kirjanduslugu 2001, 72).

Kokkuvõtteks

VMi vanem raamatufond tervikuna on ülekaalukalt saksakeelne, sisaldades märkimisväärselt ka ladinakeelseid teoseid. Vanimaid, 18. saj pärinevaid eestikeelseid teoseid on kokku vaid 16, kõik eranditult usulise sisuga. Vanemad muuseumi fondi jõudnud raamatud on enamikus nende endiste omanike poolt kogutud tagantjärele, mitte nende ilmunisajal. Viljandi linn sai korduvalt varasemate sõdade ja tulekahjude käigus kannatada; vaevalt kodudes leiduvatest raamatutest kuigi palju säilis.

Valdava enamiku muuseumi eestikeelsest raamatufondist moodustavad vaimuliku sisuga teosed: kirikukäsiraamatud, laulu- ja palveraamatud, katekismused, evangeeliumid, piiblid ning piibli ja katekismuste seletused, usulised jutud. Tartukeelset kirjandust leidub vähe, peamiselt lauluraamatud, tartukeelse kirikukäsiraamatu kaks kordustrukki, vaimuliku sisuga jutud ja palved. Kuni 1850. aastani on VMi 124 eestikeelse raamatu hulgas ilukirjanduslikke teoseid vaid 16, kooliraamatutest on esindatud ainult 1806. a ilmunud Eesti esimene aineõpik *Arropiddamisse ehk arwamisse kunst* ning praktilistest käsiraamatutest 1840. a *Lambrise-ramat*. Põhilise osa VMis leiduvast ilukirjandusest moodustavad 1830. aastate lõpul ja 1840. algul rahva seas suure populaarsuse saavutanud sentimentaalsed jutustused, väiksema osa usulise suunilusega mõistujutud ning moraliseerivad teosed. Siiski leidub kogus ka mõningaid tõsiselt võetava tasemega kirjandusteoseid, nagu rahva seas suure populaarsuse saavutanud F. W. v Willmanni *Juttud ja Moistatussed*, eesti esimeseks tõsiseks juturaamatuks nimetatud *Sarema Jutto ramat*, F. R. Kreutzwaldi praktilisi näpunäiteid jagav *Sippelgas* ja kõiki karskusele manitsev *Wina-katk*.

Eesti rahvusliku kirjanduse arengu olulisemad sündmused jäävad aastate 1851–1865 vahemikku. 1852. a andis B. Gildenmann välja luuleantoloogia *Lillekesed* I osa; Kreutzwaldilt ilmusid luuletuskogud *Angervaksad* (1861) ja *Viru lauliku laulud* (1865), aastatel 1860–1865 *Eesti rahva ennemuistsed jutud*, mis on tema loomingus eesti kirjanduse suurteose, 1862 ilmunud *Kalevipoja* kõrval esimeseks väljapaistva-

maks saavutuseks. 1863. a avaldas oma esimese värsikogu *Wastse laulo ja kannel* Friedrich Kuhlbars, 1864. a astus *Ojamöldriga* avalikkuse ette esimene eesti naiskirjanik Lydia Koidula. Tallinnas ning Tartus anti välja kaks õpikute sarja; viimases ühtlasi 1855. a J. G. Schwartzi koostatud 6. osana ka esimene eestikeelne füüsikaõpik pealkirja all *Wisika, ehk õppetud lodud asjade issewisidest ja wäggedest*. 1860 ilmus K. Körberilt ka esimene eestikeelne ajalooõpik *Mailma aiaramat*.

Arenema hakkasid algupärane ilukirjandus ning luule. Eesti raamatutoodangus suurenes ka õpikute, populaarteadusliku kirjanduse ning käsiraamatute osakaal. 19. sajandi keskel ilmus trükist juba erinevate kirjameeste värsikogusid ja värsslugusid, mis omasid küll kirjandusloolist tähendust, olid aga kunstiliselt veel väheväärtuslikud. Endiselt hõlmasid eestikeelses kirjanduses küllalt olulise osa vaimulik trükisõna ja tõkelised rahvaraamatud. Vähemalt viiendikku VMi 1851–1865. a raamatufondist võib pidada usulise sisuga raamatuteks, millele järgnevad teistest keeltest tõlgitud või mugandatud teosed, ligemale paarkümmend õpikut ja kümmekond laulukogumikku. Vähem leidub populaarteaduslikke teoseid, praktilisi käsiraamatuid ning algupärast ilukirjandust, seaduseraamatuid üks. Alates 1860. aastate keskpaigast hakkas trükikirjas domineerima uus kirjaviis, mis sai aluseks hilisemale eesti kirjakeele ühtlustamisele.

Kuigi 19. saj kolmekümnendaist aastaist alates hakkas üha enam domineerima ilmalik kirjandus, eelkõige saksa rahvaraamatu tõlgete näol, jätkus paralleelselt ka vaimuliku kirjanduse, peamiselt kordustrükkide väljaandmine. Kõige enam tõlkeid VMi raamatufondis pärineb Järvamaa Peetri koguduse õpetajalt Carl Matthias Henningult. Tõlkijaid iseloomustab püüe teha oma nimi maarahvale suupärasemaks; nii saab näiteks Johann Wilhelm Ludwig von Lucest Johann Willem Luddi Ludse ja Carl Matthias Henningust Karel Maddis Henning. Kasutatakse juba ka pseudonüümi: Johann Friedrich Sommer hakkas kirjutama Suwwe Jaani nime all. Kui 18. saj olid eestikeelsete raamatute tõlkijajaks ja väljaandjajaks peamiselt vaimulikud, siis 19. saj 40. aastatel jäi väliskirjanduse tõlkimine enamuses eesti päritoluga kirjameeste valdkonda.

Tähtsamateks raamatuteks VMi kogus peale eespool nimetatud ilukirjanduslike teoste on eelkõige 1739. a *Piibli-Ramat*, esimene eestikeelne piibel ja ühtlasi VMi vanim eestikeelne raamat, niisamuti teose 1773. a kordustrükk. Kogu olulisemateks vaimulikeks raamatuteks on veel 1780. a pärinev *Tarto-Ma Kele Kässi Ramatu* kahjuks defektne

kordustrükk, 1792. a *Katekismusse Lühhiike Selletus*, 1845. a esimene eestikeelne kirikulugu *Juttustamised Jummalal rigist Ma peäl* ning 1821. a ilmunud rikkalikult illustreeritud *Kaks korda wiiskümmend kaks Piibli-luggemist*, mis on teiseks illustreeritud trükiseks eesti raamatuloos. Kindlasti tuleb nimetada ka 1848. a *Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastset Testamenti*, mille eksemplare teadaolevalt väljaspool VMi ei leidu. Kokku kuulub muuseumi eestikeelsesesse raamatufondi kuni 1865. a ilmunud teoste hulgast 271 nimetust.

Kirjandus

- Eestikeelne raamat 1525–1850. 2000.** Toim Annus, E. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Eestikeelne raamat 1851–1900 I. 1995.** Toim Annus, E. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.
- Eesti kirjanduse ajalugu II. 1966.** Toim Nirk, E. Tallinn: Eesti Raamat.
- Eesti kirjanduslugu. 2001.** Annus, E.; Epner, L.; Järv, A.; Olesk, S.; Süvalep, E.; Velsker, M. Tallinn: Koolibri.
- Eesti raamat 1525–1975. 1978.** Ajalooline ülevaade. Toim Peegel, J. Tallinn: Valgus.
- Eesti vanimad raamatud Tallinnas. 2000.** Artiklid ja näituse kataloog. Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv. Tallinn.
- Jürgen, T. 1998.** Etnograafilise kogu kujunemine Viljandi Muuseumis. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1997, 48–57.
- Liivaku, U. 1995.** Eesti raamatu lugu. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy.
- Lott, M. & Möldre, A. 2000.** Lühike eesti raamatu ajalugu. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Lusmägi, S. 2000.** Viljandi Muuseum ja vanaraamat. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1999, 5–18.
- Raamatu osa Eesti arengus. 1935.** Toim Palgi, D. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Suits, G. 1999.** Eesti kirjanduslugu I. Tallinn: Ilmamaa.
- Treumann, H. 1977.** Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat.

Vinkel, A. 1966. Eesti rahvaraamat. Tallinn: Eesti Raamat.

Vinkel, A. 1970. Kirjandus, aeg, inimene. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.

Vinkel, A. 1994. Martin Kõrber. Elutee ja töö. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

DIE ÄLTEREN ESTNISCHEN BÜCHER IM MUSEUM VILJANDI 1739-1865

Ülle Laos

Von Anfang an wurde das Museum ein Zentrum für die Sammlung und Erhaltung der älteren Bücher. Obwohl der Bücherbestand des Museums überwiegend fremdsprachig ist, hat man da auch einige estnische kostbare Bücher. Man hat auch im Laufe der Zeit einige wertvolle Sammlungen von Schulen, Gesellschaften und den Bibliophilen erlangt; doch wurde die Mehrheit der Raritäten auf Befehl sowjetischer Machtorgane nach dem Jahr 1945 vernichtet oder an andere Sammlungen weitergeleitet.

Die Büchersammlung des Museums umfaßt bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts überwiegend religiöse Literatur. Im Museum befinden sich vom 18. Jahrhundert 16 Werke; alle ohne Ausnahme religiöse Bücher. Das damalige populärste Lehr- und Lesebuch der Esten war das vierbändige Haus- und Kirchenbuch, das den Katechismus, die Evangelien und Episteln, sowie Gesang- und Gebetbuch umfasste. Im Museum gibt es bis zum Jahr 1865 zehn verschiedene vollständige Auflagen. Die Kollektion ganz beinhaltet bis Jahr 1865 271 estnische Werke.

Die bedeutendsten Büchern der Sammlung sind noch das erste estnische Lehrbuch der Arithmetik von Peter Heinrich von Frey (1806) und das erste ursprüngliche estnische belletristische Werk *Sarema Jutto ramat* (1843). In den Jahren 1850–1865, wird auch weltliche Literatur eine bedeutende Stelle einnehmen, es gibt viele Lese- und Lehrbücher, sowie Hand- und Gesetzbücher. Vom Jahr 1864 stammt erstes Buch von der ersten estnischen Schriftstellerin Lydia Koidula. Von 1860 bis 1865 wurden von Fr. R. Kreuzwald Volksgeschichten unter dem Titel *Eesti rahva ennemuistsed jutud* veröffentlicht. Neben seinem Meisterwerk, estnischen Epos *Kalevipoeg*, war es das bedeutendste Werk vom ihm. Fast gleichzeitig in Tallinn und in Tartu wurden zwei Lehrbücherkomplekte ausgegeben. Serie von Tartu (von J. G. Schwartz) beinhaltet auch das erste estnische Physikbuch (als der 6. Teil).

Trotzdem hat religiöses Buch auch später einen bedeutenden Platz. Der Stolz der Sammlung ist das älteste estnische Buch im Museum: die Erstauflage der estnischen Bibel vom Jahr 1739, mit Kupferschließen, gebun-

den in einen Ledereinband. Der Band wurde im Jahr 2003 restauriert. Die Bibelausgabe hatte eine große Bedeutung für die Entwicklung der estnischen Sprache; zudem gilt die Bibel als die schönste estnische Druckschrift des 18. Jahrhunderts. Das religiöse Lesebuch für Kinder *Kaks korda wiiskümmend kaks Piibli-luggemist* (1821) enthält ein Kupferstichfrontispiz des Autors und ist mit 29 Abbildungen geschmückt. Es handelt sich um das zweites illustrierte estnische Buch überhaupt. Der Einband selbst sieht sich auch sehr hübsch aus. Der schönste von den Büchern, ein Schmuckband, ist aber in einen roten Ledereinband gebundene vergoldete *Iggapäwane Usso-toidus* (1946). Auch dieses Buch hat einen religiösen Inhalt. Einen besonderen Platz verdient auch das Buch *Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament* von Jahr 1848, das sich bekanntlicherweise nur im Museum vom Viljandi befindet.